

ЕКОНОМІКА

УДК 330.1(477)

JEL Q01

**Аграрний сектор економіки України
в умовах посилення турбулентності****Крисанов Д.Ф.** , **Драган О.О.** , **Ткаченко К.В.** *Білоцерківський національний аграрний університет* E-mail: Крисанов Д.Ф. d.krysanov@ukr.net; Драган О.О. draganok@ukr.net;
Ткаченко К.В. k.tkachenko@ukr.net

Крисанов Д.Ф., Драган О.О., Ткаченко К.В.
Аграрний сектор економіки України в умовах посилення турбулентності. Економіка та управління АПК. 2022. № 2. С. 47–66.

Krysanov D., Dragan O., Tkachenko K.
The agricultural sector of the economy of Ukraine in the minds of increasing turbulence. AIC Economics and Management. 2022. № 2. PP. 47–66.

Рукопис отримано: 08.11.2022 р.
Прийнято: 22.11.2022 р.
Затверджено до друку: 27.12.2022 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2022-177-2-47-66

У статті проаналізовано й систематизовано основні проблеми розвитку різних формувань на сучасному етапі в умовах посилення турбулентності, що супроводжується руйнацією діючих соціально-економічних систем та виникненням нових, які характеризуються вищим рівнем самоорганізації. Встановлено, що хаотичний розвиток став нині постійною характеристикою функціонування різних країн, системних утворень та економічних акторів, а їх виживання в таких складних умовах опосередковується шляхом виникнення порядку з безпорядку і навпаки. Особливо складними і невпорядкованими були, є і будуть зміни та зрушення в аграрній сфері, де сходяться і взаємодіють на різних рівнях і навіть у різний час суперечливі природно-кліматичні, елементарні ґрунтові та біологічні процеси вирощування сільськогосподарської продукції у поєднанні із забезпеченістю їх необхідними ресурсами, а також дотриманням оптимальних строків збирання дозрілого врожаю. Акцентовано увагу на тому, що на аграрний сектор перманентно діють зрушення, викилики і турбуленції, що відбуваються у зовнішньому середовищі як безпосередньо в Україні, так і за її межами.

Встановлено, що стійкість агропродовольчого комплексу в умовах інтенсифікації турбулентності полягає у спроможності до розширеного відтворення та забезпечення зростаючих потреб суспільства у продовольстві, а також подоланні впливу загроз і криз. Виявлено, що оціночними параметрами стійкості первинного виробництва і харчової індустрії можуть бути виробничий потенціал аграрного сектора або його складників (прийнятих у статистиці розділів, груп і класів виробничих одиниць), масштаби виробництва продукції та структура продуцентів, які виконують роботи (випускають товари, надають послуги). Кількісна структура виробників наприкінці періоду не менша, ніж на його початку.

Узагальнено основні абсолютні дані та розрахункові показники, які були використані при виділенні стійких розділів, груп і класів виробничих одиниць, та систематизовано ключові характеристики їх розвитку за 2010–2020 рр. Встановлено, що в первинному виробництві стійкими були наступні групи виробничих одиниць: вирощування багаторічних культур (01.2), відтворення рослин (01.3), змішане сільське господарство (01.5), мисливство, відловлювання тварин та надання пов'язаних з ними послуг (01.7), лісівництво та інша діяльність у лісовому господарстві (02.1), збирання дикорослих недеревних продуктів (02.3). У харчовій індустрії до стійких належать наступні статистичні угруповання: 1) розділ: виробництво тютюнових виробів (12); 2) групи: переробка та консервування фруктів і овочів (10.3), виробництво олії та тваринних жирів (10.4), виробництво молочних продуктів (10.5), виробництво готових кормів для тварин (10.9); 3) класи (виникли при диференціації двох багатопродуктових груп: виробництво інших харчових продуктів (10.8) і виробництво

напоїв (11.0): виробництво какао, шоколаду і цукрових кондитерських виробів (10.82), виробництво чаю та кави (10.83), виробництво прянощів і приправ (10.84), виробництво готової їжі та страв (10.85), виробництво дитячого харчування та дієтичних харчових продуктів (10.86), виробництво інших харчових продуктів, н. в. і. у. (не віднесені до інших угруповань) (10.89), виробництво сидру та інших плодово-ягідних вин (11.03), виробництво пива (11.05).

Встановлено, що стандартні статистичні угруповання, віднесені до стійких, можуть бути об'єднані та диференційовані за такими типами розвитку (по лінії актори/працівники): а) контингент виробничих одиниць збільшувався/зберігався і чисельність працівників зростала; б) контингент виробничих одиниць збільшувався/зберігався, а чисельність працівників скорочувалася; в) контингент виробничих одиниць збільшувався/зберігався, чисельність працівників скорочувалася, але зайнятих у ФОП – зростала; г) контингент виробничих одиниць і чисельність працівників зростала, але найнятих у ФОП – зменшувалася. Систематизовано й узагальнено ключові напрями діяльності та особливості внутрішньогрупових трансформацій, які вплинули на формування трендів розвитку об'єднаних стандартних угруповань різної спрямованості.

Ключові слова: ринкова турбулентність, тренди і типи розвитку стандартних статистичних угруповань, виробничі одиниці, первинне виробництво і харчова індустрія.

Постановка проблеми і аналіз останніх досліджень. У сучасних умовах ключовою характеристикою розвитку різних соціально-економічних систем і економічних акторів є турбулентність. Цей термін з механіки рідин і газів вже понад півстоліття застосовується щодо економічних процесів і систем. Його сутність чітко демонструється на такому прикладі: розрізняють два основних режими руху рідин: впорядкований, шаруватий або *ламінальний* (від лат. *lamina* – шар) – рідина рухається окремими шарами (струминками) без перемішування, і невпорядкований або *турбулентний* (від лат. *turbulentus* – безладний) – рідина рухається складними траєкторіями, що постійно змінюються, з перемішуванням частинок рідини, струминність потоку порушується. Нині прийнято розглядати турбулентність економічних систем (світової і національних економік, а також окремих акторів - фірм, холдингів, підприємств, господарств) як результат переходу від ламінарного руху до хаотичного, де постійно зростає роль *нелінійних*, відкритих і незворотних процесів. Цей перехід було започатковано в глобальній економіці орієнтовно з останньої чверті минулого століття, але він набуває значення постійної характеристики взаємодії різних країн і цивілізацій, виникнення та розвитку різних світових і національних фінансово-економічних й аграрних криз та локалізації їх наслідків у третьому тисячолітті.

Турбулентність розглядають як дуже складну форму розвитку світової і національних економік, а також економічних акторів у *вихрових*

і закручених *потоках* постійних зовнішніх змін та внутрішніх трансформацій. І в таких складних умовах їм необхідно забезпечити не тільки виживання, але також і поступальний рух вперед. Це надзвичайно складне завдання, яке вирішується в умовах постійної нестабільності, тобто, коли ймовірність досягнення економічною системою точки її *біфуркації* (розвітлення, роздвоєння) або деградації чи руйнації взагалі дуже висока. Йдеться як про системи різної природи, так і про акторів, які будуть або переходити на вищий рівень самоорганізації, або ліквідуватися. Тобто, будуть відбуватися регулярні або нерегулярні (хаотичні) переходи від безпорядку та хаосу – до порядку і навпаки.

Виникнення порядку із хаосу в економічному розумінні відбувається за певною схемою. Екзогенні та ендогенні чинники спочатку руйнують діючу економічну систему, а потім спонукають (чи сприяють) до вибору конкретної форми самоорганізації, яка включає процеси і явища різної природи, що здійснюють прямий чи опосередкований вплив на її стан та навколишнє середовище. Це – світові процеси екзогенного характеру, зокрема: глобалізація, безробіття, зростання бідності, фінансово-економічні та аграрні кризи, інфляція, регіональні військові конфлікти, соціально-екологічні транснаціональні кризи, конфлікти різних цивілізацій і культур, нерівномірність демографічного розвитку (регіонів, країн, етносів), глобальні природно-кліматичні зміни, збільшення розриву в техніко-технологічному та інноваційному розвитку національних еко-

номік, посилення диференціації в інституціональному та соціально-економічному розвитку акторів міжнародного і національного значення тощо. На внутрішні економічні системи і акторів окремих країн будуть впливати також і національні екзогенні фактори.

Проблемам розвитку економічних систем на глобальному, регіональному і національному рівнях під впливом турбулентності, теоретичним питанням виникнення порядку із хаосу і навпаки, ролі економічної турбулентності у формуванні нових правил на ринках капіталів присвячені наукові роботи багатьох вчених, серед яких – дуже відомі, зокрема: лауреат Нобелівської премії 1977 р. І. Пригожин, Е. Петерс, Ф. Котлер, П. Едгар, М. Талеб, С. Шкарлет [1-8] та ін. Водночас, питання впливу турбулентності на розвиток аграрного сектору економіки, де дуже тісно переплетені природно-кліматичні умови, процеси вирощування продукції, забезпеченість трудовими, матеріальними і фінансовими ресурсами та їх використання, не знайшли належного наукового опрацювання. До того ж, аграрний сектор потерпає від зовнішніх змін: як в Україні, так і у всьому світі.

У нинішньому столітті вже відбулися дві фінансово-економічні кризи (в 2008-2009 і 2014-2015 рр.), а сьогодні практично уся світова економіка перебуває на етапі подолання наслідків третьої, яка розпочалася у 2020 р. і була спровокована природними чинниками - пандемією коронавірусної інфекції. За фінансово-економічними кризами певним лагом слідує аграрні кризи, що розгортаються у різній послідовності, тривають з неоднаковими наслідками та охоплюють природно-кліматичні зони а також специфічні анклавні в багатьох країнах. Висока залежність результатів діяльності суб'єктів господарювання як від існуючих природних чинників, так і від практичних зусиль продуцентів щодо використання сприятливих для первинного виробництва умов й локалізації та подолання негативних трендів, формування адекватних соціально-економічній ситуації форм і типів агропродовольчих структур надзвичайно ускладнюють управління виробничими процесами вирощування і перероблення харчової сировини та реалізації готової продукції.

Проведені наукові дослідження свідчать про те, що за останнє півстоліття відчутно змінилися природно-кліматичні умови в Україні. Зокрема, у зв'язку із збільшенням середньорічної температури на два градуси та кількості накопиченого тепла в ґрунті, агрокліматичні зони України зазнали кардинальних змін - значно,

практично на 200 км, посунувшись на північ. Одночасно з цим скорочується тривалість весняного періоду, часто відбуваються значні перепади температур, посухи тривають довше, ніж раніше, і, до того ж, частіше змінюються випаданням граду. Ці та інші природно-кліматичні аномалії відчутно впливають на продуктивність земельних і біологічних ресурсів, зокрема, в останні роки почали страждати стійкі до посух кукурудза та соняшник, знизилася урожайність пшениці та ячменю тощо [9]. Все перераховане, а також аномалії та перекося в природно-біологічних процесах свідчать про те, що посилилася та урізноманітнілася турбулентність у зовнішньому середовищі. Вона надзвичайно суперечливо впливає на коливання та зміщення сезонних циклів вирощування різних сільськогосподарських культур і тварин, продуктивність використовуваних земельних та інших ресурсів, суттєво корелює строки збирання дозрілого врожаю, його зберігання, переробку та використання готової продукції.

Водночас, суттєві зміни відбувалися в кількісному складі, територіальній структурі й внутрішньогосподарській організації суб'єктів первинного виробництва і, перш за все, сільськогосподарських підприємств. З одного боку, до цього спонукали трансформації у зовнішніх умовах діяльності суб'єктів господарювання, а з другого, – постійні пошуки більш адекватних організаційно-правових форм і типів підприємств, які будуть найкраще пристосовані до мінливих зовнішніх обставин та економічної турбулентності, що постійно посилюється. Все це вимагає об'єктивної оцінки нових викликів і наслідків посилення турбулентності в аграрному секторі та їх впливу на результати господарювання, які разом з тим формуються на тлі різношвидкісних і суперечливих природно-біологічних та економічних процесів у зовнішньому середовищі.

Мета дослідження полягає у проведенні системного аналізу змін та оцінюванні економічних результатів господарювання, що були досягнуті в аграрному секторі у 2010–2021 рр. Проведення аналізу охоплює низку напрямів, а саме: виявити ключові тренди виробництва сільськогосподарської і харчової продукції та оцінити роль типів і організаційно-правових форм підприємств у їх підтримці, проаналізувати зміни у структурі і територіальній організації суб'єктів агробізнесу та встановити їх причини, розкрити основні напрями нарощування турбулентності в агросфері та показати її вплив на господарську діяльність підприємств і господарств, встановити причини стійкості тих суб'єктів господарювання і напрямів діяль-

ності, що спромоглися не лише зберегти, але й розширити чи наростити свою присутність у складних економічних умовах та ін.

Матеріал і методи дослідження. Проведене дослідження виконане із використанням комплексного підходу до оцінювання змін і трансформацій в агропродовольчому комплексі за 2010-2021 рр. Вони охоплюють господарську діяльність в корпоративному та індивідуальному секторах на рівні окремих груп і класів виробничих структур. Особлива увага приділена трансформаціям, що відбулися у структурі тих груп суб'єктів підприємства, які зберегли кількісний склад або його наростили з відповідними змінами щодо зайнятості працівників та виробництва продукції (товарів, послуг). Із урахуванням кількісних змін проводилося якісне оцінювання нової ситуації в окремих групах і класах виробничих одиниць.

Результати дослідження та обговорення. Посилення кризових явищ на нинішньому етапі розвитку агропродовольчого комплексу вирізняється двома аграрними кризами 2008 та 2015 рр., які чітко позначилися на трендах продукції, а також спричинили зміни в зайнятості постійних і тимчасових (найманих і зайнятих) працівників та продуктивності праці найманих осіб. На нашу думку, під терміном «найманий робітник» можна розуміти фізичну особу, яка виконує роботу за наймом, уклала письмовий трудовий договір, контракт чи усну угоду з керівником підприємства будь-якої форми власності із визначенням умов трудової діяльності особи, за якою вона одержує обговорену при найманні оплату готівкою або в натуральному вигляді. Термін «зайняті особи» – це люди, які виконують будь-яку оплачувану роботу, а також ті, що мають роботу, але тимчасово не працюють через хворобу, страйк чи відпустку. До цієї категорії належать і ті, хто зайнятий неповний робочий день.

У цьому зв'язку важливо оцінити тенденції в результатах діяльності аграрних структур і харчової індустрії за 2010-2020 роки [10]. Попередньо зазначимо, що первинне виробництво (*секція А*) включає три самостійні галузі: сільське, лісове, рибне господарство, які суттєво відрізняються за обсягами продукції. Із загального обсягу реалізованої у 2020 р. продукції на суму 624,07 млрд грн, частка сільського господарства становила 96,46 %, лісового – 3,30 % (у т.ч. дикорослих недеревних продуктів – 0,13 %), рибного – 0,24 %. Отже, продукція лісового і рибного господарств, яка використовується на потреби харчування, становить незначну частину від продукції сільського господарства, і тому суттєвого впливу на показники первинного виробництва загалом не створює. Продук-

ція сільського господарства (валова) в господарствах усіх категорій (сільськогосподарські підприємства і господарства населення) складала 612,12 млрд грн. Для порівняння: продукції переробно-харчової промисловості (харчової індустрії) реалізовано на суму 787,33 млрд грн, або в 1,26 раза більше, ніж у первинному виробництві.

Наведені в табл.1 статистичні дані свідчать, що виробництво продукції сільського господарства поступово зростало (майже у півтора рази у порівняльних цінах за десятиріччя), але тільки в 2019 р. перевищило рівень (100 %) базового 1990 р. У харчовій індустрії – було нижче базового показника лише за результатами 2015 р. – року аграрної кризи. Водночас, мають місце прямі кореляції первинного виробництва з харчовою промисловістю у 2015 і 2020 рр. (скорочення випуску продукції) та віддалені – 2012-2013 і 2017-2018 рр., тобто коли спад виробництва базової продукції сільського господарства має своїм наслідком зниження випуску готової продукції харчової індустрії у наступному році, що здебільшого можна було пояснити дефіцитом продовольчої сировини.

За показниками рентабельності операційної діяльності аграрні підприємства суттєво перевищують переробно-харчові потужності (відповідно, 11,7-43,0 % і 2,8-6,4 %). Навіть з урахуванням невиробничої діяльності, яка відчутно знижує рентабельність усієї діяльності (відповідно, на 6,7 % і 3,8 % щорічно, з 2015 р.), аграрні продуценти перебували в значно кращій ситуації, ніж суб'єкти харчової індустрії (частка прибуткових підприємств з 2015 р. щорічно у середньому складала, відповідно, 86,1 % та 70,6 %).

Отже, незважаючи на зростаючу залежність кінцевих результатів господарювання в сільському господарстві від природної та економічної турбулентності, яка дуже підвищилася з другої половини 2010-их років, галузь продемонструвала позитивну динаміку до моменту виходу на базовий рівень (2019 р.). А вже після того року став відчутним вплив пандемії COVID-19.

Започаткування, розгортання та охоплення більшої частини світу пандемією COVID-19 вплинуло на діяльність суб'єктів підприємства. Швидкість поширення захворювання та його вплив на світову економіку були настільки потужними, що пандемія породила третю у цьому столітті глобальну фінансово-економічну кризу 2020-2021 рр. Про її наслідки для світової економіки свідчить той факт, що втрати від цієї хвороби становили 12,5 трлн дол. США і 4,9 % ВВП. У 2020 р. в усьому світі було ско-

рочено 8,8 в. п. (відсотковий пункт) робочого часу, що еквівалентно 255 млн повних робочих місць. Це – вчетверо більше, ніж було втрачено під час фінансової кризи 2008-2009 рр. Скорочення ж зайнятості та втрати доходів працівників до кінця 2020 р., згідно з даними МОП (Міжнародної організації праці), оцінювали від 860 млрд до 3,4 трлн дол. США [11].

У той же час вжиття карантинних заходів в Україні мало наслідком звуження доступу середніх, малих і дрібних виробників до місць реалізації продукції, зумовило обмеження мобільності населення і робочої сили, внесло значні незручності у функціонування агропродовольчих ланцюгів та систем постачання «з поля – до столу», спричинило тенденцію зниження ефективності господарювання та спроможності споживачів долучитися до ринків продовольства. Як зазначають вчені-аграрники [12, с. 27], макроекономічні тенденції

зайнятості населення у 2020 р. (рік піку пандемії) виявилися деструктивними. Індикатор зайнятості, за підсумками 2020 р., порівняно з 2019 р., виявився від'ємним. Зменшення чисельності зайнятих у сільському господарстві відбулося переважно у трудомістких галузях тваринництва і рослинництва (тепличне господарство), які передбачають значні скупчення людей через потребу застосування ручної праці. В інших секторах, зокрема, там, де сільськогосподарська діяльність ведеться на великих площах у відкритому просторі, негативний ефект зайнятості – мінімальний. У цілому проявляється методологічний зв'язок із чинниками природи, особливостями періоду виробництва й робочого періоду в галузі.

Усе перераховане впливало на ефективність аграрного виробництва, яка проявляється через зміну індексів продукції сільського господарства (табл. 2).

Таблиця 1 – Динаміка виробництва продукції та ефективності аграрного сектору економіки України* за 2010-2020 рр., валова продукція та індекс продукції за 1990 р. – 100 %.

Показники	Роки:											
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних з ними послуг												
ВП, %	68,9	82,6	79,0	89,4	92,6	88,2	93,8	91,7	99,2	100,6	90,4	103,4
до поп. року, %	98,6	120,2	96,1	113,6	102,2	95,2	106,3	97,8	108,2	101,4	89,9	114,4
РОД, %	24,4	24,7	22,8	11,7	21,4	43,0	33,6	23,2	18,9	19,8	19,1	н/д
РВД, %	17,4	19,3	16,3	8,3	9,2	30,4	25,6	16,5	14,2	16,6	14,0	н/д
Пр. під-ва, %	69,6	83,5	76,8	80,3	84,9	88,9	88,4	86,7	86,7	83,4	82,7	н/д
Інд. Цін	н/д	н/д	н/д	91,3	145,1	166,0	107,6	111,8	104,4	86,6	153,6	116,7
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів												
Інд. П, %	111,6	110,9	112,7	106,9	109,5	95,2	101,3	108,6	107,0	107,2	105,0	99,3
до поп. року, %	103,7	102,9	101,0	95,0	102,5	89,1	107,4	106,3	98,7	103,3	99,2	94,6
РОД, %	4,5	4,2	6,4	6,1	5,1	3,0	2,8	5,1	4,9	5,1	5,3	н/д
РВД, %	0,9	0,8	2,5	2,3	-4,5	-3,3	-1,3	1,4	2,3	3,6	0,7	н/д
Пр. під-ва, %	60,3	59,5	61,7	62,9	62,4	72,3	71,1	69,6	70,5	71,3	69,1	н/д

*Джерело: складено за даними Державної служби статистики України за відповідні роки [10].

Умовні позначення: ВП – валова продукція сільського господарства; РОД – рентабельність операційної діяльності; РВД – рентабельність всієї діяльності; Інд. П – індекс продукції промисловості з виробництва харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів; Пр. під-ва – прибуткові підприємства; Інд. цін – індекс цін реалізації сільськогосподарської продукції (до попереднього періоду).

Таблиця 2 – **Індекси сільськогосподарської продукції**
(у постійних цінах 2016 р.; % до попереднього року).

Роки	Господарства усіх категорій			У тому числі					
				с.-г. підприємства			господарства населення		
	продукція сільського господарства	продукція рослинництва	продукція тваринництва	продукція сільського господарства	продукція рослинництва	продукція тваринництва	продукція сільського господарства	продукція рослинництва	продукція тваринництва
2018	108,2	110,2	101,2	112,0	113,6	104,5	101,7	103,3	98,1
2019	101,4	101,8	100,2	102,7	102,5	103,8	99,1	100,2	96,7
2020	89,9	87,9	97,5	88,8	85,8	99,3	93,6	92,8	95,6
2021	116,4	122,6	95,4	122,3	127,8	98,0	105,6	111,4	92,4

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України за відповідні роки [13].

Зокрема, зважаючи на відносно низьке значення індексу продукції сільського господарства у 2017 р., наступний рік був дуже оптимістичним і більш вагомим щодо попередників, починаючи з 2014 р. Але поширення кризи у 2020 р. мало негативні наслідки для усіх галузей і груп виробників.

Дослідники відзначають, що ситуація, яка склалася внаслідок карантинних обмежень, містить загрози, пов'язані з погіршенням рівня продовольчої безпеки України, руйнуванням дрібного аграрного бізнесу, загостренням соціальної напруженості, тінізацією ринку агропродукції, що погіршує можливості протиепідемічного контролю цього процесу, провокує зростання цін на агропродукцію у торговельних мережах, стимулює її імпорт [14, с. 22].

Отже, останній рік минулого десятиліття суттєво позначився на економічних результатах господарювання. Тому важливо з урахуванням започаткування негативного тренду в розвитку первинного виробництва виявити найбільш стійкі територіальні структури (суб- і мікрогалузі, групи, типи, види та спеціалізовані підприємства), які спромоглися зберегти або посилити свою присутність і масштаби діяльності.

Для оцінювання стійкості аграрного сектору взято за основу стандартні угруповання, які прийнято в статистиці: секція КВЕД (деталізація секцій від А до U) – розділ (XX) – група (XX.X) – клас (XX.XX) [15]. Основним об'єктом аналізу буде *група* – прийнята в статистиці одиниця групування суб'єктів підприємства, які виконують однорідну роботу чи в окремій галузі. Вона розміщена у наступному ієрархічному порядку: *секція-розділ-група-клас*, а при необхідності буде аналізуватись дрібніша одиниця статистичного обліку, яка об'єднує

продуцентів за принципом продуктової спеціалізації, тобто *клас*. Для прикладу: *секція С* (переробна промисловість) – *розділ 10* (виробництво харчових продуктів) – *група 10.8* (виробництво інших харчових продуктів) – *клас 10.82* (виробництво какао, шоколаду та цукрових кондитерських виробів).

Зазначимо, що зміни в структурі суб'єктів господарювання (акторів) є найбільш репрезентативними щодо відображення результатів трансформації виробничих сил на окремій території або в певних видах господарської діяльності. Зрозуміло, що поряд із вказаними трансформаціями у досліджуваному періоді відбувалися суттєві зміни в результатах господарювання (прибуток чи збиток підприємств до оподаткування і після, обсяги реалізації продукції), зайнятості робочої сили (визначається зрушеннями у чисельності найманих і зайнятих працівників [16-17]), наявністю основних засобів і їх структурою, спеціалізацією та ін. Але наявність збільшення чи зменшення чисельності виробничих одиниць є ключовим індикатором тих трансформацій, що відбувалися у 2010-2020 рр. в окремих угрупованнях суб'єктів підприємства (табл. 3).

Проаналізуємо зміни, що відбулися у первинному виробництві (*секція А*). Період часу, за який проводилося оцінювання стійкості груп і класів, приймався згідно з оприлюдненими статистичними даними за 2010-2020 рр., а основні показники включають наступні абсолютні й розрахункові дані: 1) динаміка діючих акторів (продуцентів); 2) динаміка найманих працівників; 3) динаміка зайнятих працівників; 4) виробництво продукції (товарів, послуг); 5) продуктивність праці; 6) забезпечення робочою силою (на 1 господарство/підприємство).

Таблиця 3 – Динаміка і структура діючих суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва за видами економічної діяльності: «первинне виробництво», одиниць.

Види (групи) економічної діяльності та їх коди	Роки, % (2020 до 2010)	Кількість діючих суб'єктів господарювання (усього та за групами підприємництва)								
		суб'єктів підприємництва (СП) за групами:					з них фізичні особи-підприємці (ФОП) за групами:			
		усього СП	у тому числі:				усього ФОП	у тому числі:		
			великого	середнього	малого	з них мікро		середнього	малого	з них мікро
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
УСЬОГО (по 18 секціях КВЕД 009:2010, за винятком трьох секцій: О; Т; У).	2010	2183928	586	21343	2161999	2093688	1805118	360	1804758	1793243
	2020	1973577	512	17946	1955119	1898902	1599755	344	1599411	1591031
	%	90,4	87,4	84,1	90,4	90,7	88,6	95,6	88,6	88,7
Сільське господарство, рибне господарство та лісове господарство (секція А):	2010	80321	13	3445	76863	72421	29655	5	29650	29449
	2020	73368	36	2137	71195	65753	23916	3	23913	23711
	%	91,3	276,9	62,0	92,6	90,8	80,6	60,0	80,7	80,5
- сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних з ними послуг (розділ 01);	2010	72697	13	3078	69606	65529	23637	3	23634	23510
	2020	67121	36	1830	65255	60163	19369	3	19366	19278
	%	92,3	277,0	59,4	93,7	91,8	81,9	100,0	81,9	82,0
- вирощування однорічних та дворічних культур (група 01.1);	2010	57521	6	2120	55395	52364	13380	2	13378	13312
	2020	53203	28	1411	51764	47435	11581	3	11578	11530
	%	92,5	466,7	66,5	93,4	90,5	86,5	150,0	86,5	86,6
- вирощування багаторічних культур (група 01.2);	2010	1228	0	119	1109	1021	710	0	710	700
	2020	2301	0	48	2253	2127	871	0	871	869
	%	187,1	-	40,3	203,0	208,3	122,7	-	122,7	124,1
- відтворення рослин (група 01.3);	2010	400	0	7	393	368	232	0	232	227
	2020	420	0	7	413	391	263	0	263	263
	%	105,0	-	100,0	105,0	106,2	113,3	-	113,3	115,8
- тваринництво (група 01.4);	2010	5170	6	771	4393	3786	2610	0	2610	2598
	2020	4333	7	302	4024	3672	2131	0	2131	2123
	%	83,8	116,6	39,1	91,6	96,9	81,6	-	81,6	81,7
- змішане сільське господарство (група 01.5);	2010	1012	0	2	1010	966	633	0	633	627
	2020	1425	0	13	1412	1335	457	0	457	455
	%	140,8	-	650,0	139,8	138,1	72,1	-	72,1	72,5
- допоміжна діяльність у сільському господарстві та післяурожайна діяльність (група 01.6);	2010	7027	1	58	6968	6749	5970	1	5969	5946
	2020	5015	1	46	4968	4809	4054	0	4054	4026
	%	71,3	100,0	79,3	71,2	71,2	67,9	0	67,9	67,7
- мисливство, відловлювання тварин та надання пов'язаних з ними послуг (група 01.7);	2010	339	0	1	338	275	7	0	7	7
	2020	341	0	3	338	280	7	0	7	7
	%	100,5	-	300,0	100,0	101,8	100,0	-	100,0	100,0
- лісове господарство та лісозаготівлі (розділ 02);	2010	3315	0	326	2989	2785	2449	1	2448	2405
	2020	3309	0	291	3018	2742	2427	0	2427	2328
	%	99,8	-	89,2	100,9	98,4	99,1	-	99,1	96,7
- лісівництво та інша діяльність у лісовому господарстві (група 02.1);	2010	529	0	60	469	435	407	0	407	394
	2020	558	0	89	469	435	407	0	407	394
	%	105,4	-	148,3	100,0	100,0	100,0	-	100,0	100,0

Продовження табл. 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
- лісозаготівля (група 02.2);	2010	1917	0	156	1761	1686	1547	0	1547	1524
	2020	1851	0	193	1658	1536	1382	0	1382	1314
	%	96,5	-	123,7	94,1	91,1	89,3	-	89,3	86,2
- збирання дикорослих недревних продуктів (група 02.3);	2010	252	0	6	246	237	211	1	210	209
	2020	523	0	0	523	522	505	0	505	504
	%	207,5	-	-	212,6	220,2	239,3	-	240,5	241,1
- надання допоміжних послуг у лісовому господарстві (група 02.4);	2010	617	0	104	513	427	284	0	284	278
	2020	365	0	9	356	310	239	0	239	227
	%	59,1	-	8,6	69,3	72,5	84,1	-	84,1	81,6
- рибне господарство (розділ 03;)	2010	4309	0	41	4268	4107	3569	1	3568	3634
	2020	2938	0	16	2922	2848	2120	0	2120	2105
	%	68,2	-	39,0	68,4	69,3	59,4	-	59,4	57,9
- рибальство (група 03.1);	2010	2276	0	23	2253	2142	1855	1	1854	1825
	2020	1404	0	6	1398	1354	984	0	984	971
	%	61,6	-	26,1	62,0	63,2	53,0	-	53,0	52,3
- рибицтво (аквакультура), (група 03.2).	2010	2033	0	18	2015	1965	1711	0	1711	1709
	2020	1534	0	10	1524	1494	1136	0	1136	1134
	%	75,4	-	55,6	75,6	76,0	66,3	-	66,3	66,3

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України за відповідні роки [18].

У секції А відбулося скорочення кількості діючих підприємств загалом на 8,7 % - до 73,4 тис. виробничих одиниць, з них ФОП – з 29,7 тис. до 23,9 тис. од., а їх частка зменшилася з 36,9 % до 32,6 %. Відбулося скорочення чисельності найманих працівників на 29,1 % – до 523,8 тис. осіб, з них у ФОП, навпаки, - збільшилася з 13,7 тис. до 17,3 тис. осіб, або, відносно, з 1,9 % до 3,3 %. Чисельність зайнятих працівників також скоротилося на 29,1 % – до 576 тис. осіб, з них у ФОП з 43,4 тис. до 41,2 тис. осіб, або, навпаки, - збільшилося відносно з 5,3 % до 7,2 %. Обсяги реалізації продукції зросли за 2010-2020 рр. у 6 разів – до 624,07 млрд грн., з них ФОП – у 5 разів – до 18,6 млрд грн., але її частка, навпаки, скоротилася з 3,5 % до 3,0 %. Продуктивність праці зросла більше, як увосьмеро – до 1190 тис. грн. найнятого.

За **основний індикатор** змін і трансформацій приймаємо **стійкість груп і класів виробничих одиниць** у досліджуваному періоді, яка буде визначатися через зміну значення **кількості діючих суб'єктів господарювання за 2010-2020 рр.** Їх зростання (висхідний тренд) будемо приймати за стійкість груп виробників певної спеціалізації, а зменшення – як нестійку групу виробничих одиниць, тобто з низхідною динамікою кількісної структури продуцентів.

Зазначимо, що, на думку О. Бокій [19, с. 23], «стійкість продовольчої системи доцільно розглядати як її здатність до розширеного відтворення та раціонального використання ресурсів,

забезпечення потреб споживачів у продовольстві та швидкої протидії загрозам, кризам та непередбачуваним явищам із мінімальними втратами». Погоджуючись в основному з наведеним визначенням продовольчої системи, акцентуємо увагу на тому, що аграрний сектор, який включає первинне виробництво і харчову індустрію, одним із оціночних параметрів стійкості, на нашу думку, може мати збереження (чи зростання) кількісної структури виробників сільськогосподарської і харчової продукції наприкінці досліджуваного періоду на рівні, не нижчому, ніж на його початку. Водночас, це не значить, що зберігаються всі виробники в групі, тобто, які були на початку, ті залишилися і в кінці досліджуваного періоду, оскільки постійно відбувається народження нових підприємств та їх взяття на адміністративний і статистичний облік, а також має місце припинення діяльності економічно занепалих виробників і їх зняття з обліку, отже кількісна структура продуцентів перманентно змінюється. Тобто, важливо, щоб чисельність виробників не опускалася нижче рівня, який було зафіксовано на початку досліджуваного періоду.

До числа **нестійких** відносимо наступні 7 груп виробників: вирощування однорічних та дворічних культур (група 01.1), показник динаміки виробничих одиниць за 2010-2020 рр. становить 92,5 %; тваринництво (група 01.4) – 83,8 %; допоміжна діяльність у сільському господарстві та післяурожайна діяльність (гру-

па 01.6) – 71,3 %; лісозаготівлі (група 02.2) – 96,5 %; надання допоміжних послуг у лісовому господарстві (група 02.4) – 59,1 %; рибальство (група 03.1) – 61,6 %; рибництво (аквакультура), (група 03.2) – 75,4 %.

Поряд із скороченням чисельності суб'єктів господарювання існує тренд збереження/збільшення масиву виробничих одиниць і це свідчить про те, що навіть в умовах посилення та інтенсифікації турбулентності у зовнішньому середовищі, а також суперечливих внутрішньогрупових трансформацій **окремі групи господарств/підприємств первинного виробництва** демонструють не тільки стабільність протягом досліджуваного періоду часу, але й помітний прогрес, отже є **стійкими**. Ця тенденція спостерігається за шістьма базовими **групами виробничих одиниць**:

вирощування багаторічних культур (01.2) зросло майже вдвічі – з 1,2 тис. до 2,3 тис. одиниць, з них ФОП – з 710 до 871 од., але відносно зменшилося з 57,8 % до 37,9 %. Кількість найманих працівників зменшилася з 31,8 тис. до 12,1 тис. осіб, зайнятих осіб – з 32,6 тис. до 13,6 тис. осіб, виробництво продукції зросло у 2,1 раза – до 5,2 млрд грн. За означений період забезпеченість робочою силою на одне підприємство зменшилась в середньому у 5 разів – дещо більше 5 найнятих/господарство, а продуктивність праці зросла у 5,5 раза – до 430 тис. грн найнятого. Ця група включає наступні спеціалізовані види робіт: вирощування винограду; зерняткових і кісточкових фруктів (яблук, абрикосів, вишень і черешень, персиків і нектаринів, груш і айви, слив і терну, інших видів зерняткових і кісточкових фруктів); ягід, горіхів та інших фруктів, зокрема: вирощування ягід (чорниці, смородини, агрусу, киви, малини, суниці та полуниці, інших видів ягід), вирощування насіння плодів культур, вирощування їстівних горіхів (мигдалю, кеш'ю, каштанів, фундука (ліщини), фісташок, волоських горіхів, інших видів їстівних горіхів), вирощування плодів інших дерев і чагарників (плодів річкового дерева) та деяких інших;

відтворення рослин (01.3) збільшилося незначно – до 420 виробничих одиниць. Найнятих зменшилося на 31 % – до 1,5 тис. осіб, у т. ч. ФОП – на третину – до 117 осіб. Зайнятих зменшилося на 29 % – до 1,8 тис. осіб. Зокрема, ФОП – на 31 % – до 0,38 тис., реалізація продукції зросла у 5,5 раза – до 0,8 млрд грн., продуктивність праці – у 8 разів – до 530 тис. грн найнятого, найнятих працівників на одному підприємстві – у середньому дещо менше 4 осіб. Ця група включає господарства з вирощування посадкового матеріалу всіх видів: рослин для

висаджування; рослин для декоративних цілей, зокрема, дернини для пересаджування; рослин для одержування цибулин, бульб і коренеплодів, паростків і пагонів, грибниць (міцелію); діяльність розсадників дерев, крім лісорозсадників;

змішане сільське господарство (01.5) зросло в 1,4 раза – збільшилося до понад 1,4 тис. господарств, але з них ФОП, навпаки, скоротилися на понад чверть – з 633 до 457 од., або, відносно, – з 62,5 % до 32,1 %, тобто, приріст відбувся за рахунок як створення нових продуцентів, так і реорганізації фізичних суб'єктів в юридичні. Кількість найманих працівників зросла утричі – з 1,5 тис. до 4,6 тис. осіб, в середньому на одне господарство – троє постійних робітників, зайнятих – більш, ніж удвічі – з 2,34 тис. до 5,3 тис. осіб, реалізація продукції збільшилася у 18,5 раза – до 4,16 млрд грн., продуктивність праці зросла у шестеро – з 154 тис. грн до 900 тис. грн. Ця група включає діяльність сільськогосподарських одиниць, які поєднують рослинництво і тваринництво без визначення спеціалізації;

мисливство, відловлювання тварин та надання пов'язаних із ними послуг (01.7) зберегло територіальну мережу із 421 виробничої одиниці. Найнятих зменшилося на 21 % – до 1645 осіб, на одне підприємство в середньому припадає до 4 осіб. Зайнятих зменшилося на 20 % – до 1,7 тис. осіб, у т. ч. ФОП – на 31 % – до 13 осіб, реалізація продукції зросла у 3,3 раза – до більш, як 0,09 млрд грн., продуктивність праці – з 13 тис. грн. до 56 тис. грн./найнятого. Ця група включає мисливство та відловлювання тварин, їх використання та одержання з них хутра і шкіри;

лісівництво та інша діяльність у лісовому господарстві (02.1) незначно приростило територіальну мережу і нині охоплює 558 виробничих одиниць. Найнятих збільшилося на 30 % – до 14,6 тис. осіб, зокрема, ФОП – зросло незначно – до 774 осіб., в середньому на одне підприємство припадає 26 постійних працівників. Зайнятих працівників зросло на 28 % – до 15,0 тис. осіб, у т. ч. ФОП – скоротилося незначно – до 1075 осіб, реалізація продукції збільшилася у 6,2 раза – до 4,4 млрд грн., продуктивність праці зросла з 70 тис. грн до 300 тис. грн найнятого. Ця група включає підприємства, які здійснюють вирощування будівельного лісу: посадку, пересаджування саджанців, проріджування й охорону лісів і лісосік; вирощування молодого порослового лісу, балансової деревини та паливної деревини; діяльність лісорозсадників;

збирання дикорослих недревних продуктів (02.3) зросло більш, ніж удвічі – до 523 одиниць, з них ФОП – з 211 до 505 од., або

з 83,7 % до 96,6 %. Кількість найманих працівників зменшилася майже у 9 разів – з 1,2 тис. до 135 осіб, на 1 підприємство – з 6 осіб до менш, ніж 0,3 особи, зайнятих: удвічі – з 1,4 тис. до 0,65 тис. осіб, реалізація продукції збільшилася у 11,7 разів – до 0,8 млрд грн, продуктивність праці зросла на два порядки – з 56 тис. грн. до 5900 тис. грн найманого. Ця група включає збирання дикорослих недеревних матеріалів: грибів, трюфельів, ягід, горіхів, каучукоподібних смол, кори коркового дерева, шелаку (природного лаку) та живиці, бальзамів, рослинного ворсу, очерету, жолудів, кінського каштану, мохів і лишайників, інших другорядних лісових матеріалів і продукції побічного лісового користування.

Друга комплексна складова аграрного сектора це – харчова індустрія (табл. 4), що включає *три розділи* 10+11+12, які в 2020 р. реалізували продукції на суму 787,33 млрд. грн, у т. ч. частка виробництва харчових продуктів становила 79,7 % (627,52 млрд. грн.), виробництва напоїв – 11,2 % (88,27 млрд. грн), виробництва тютюнових виробів – 9,1 % (71,54 млрд. грн). Кількість діючих підприємств за 2010-2020 рр. у *розділі 10* дещо зросла (склала 100,4 %) – до 15,2 тис. одиниць, *розділі 11* – зменшилася у 2,2 раза – до 996 од., *розділі 12* – збільшилася утричі – до 36 од. Найнятих працівників зменшилося на 20 % – до 354,4 тис. осіб, зайнятих – також на 20 % – до 365,8 тис. осіб.

Проаналізуємо промисловість з виробництва харчових продуктів щодо розподілу реалізованої продукції за часткою кожної *групи* від 10.1 до 10.9. Маємо наступну реальність: 10.1 = 15,1/1,9 %; 10.2 = 2,1/3,9 %; 10.3 = 2,9/1,8 %; 10.4 = 3,9/0,4 %; 10.5 = 12,1/0,5 %; 10.6 = 5,2/2,3 %; 10.7 = 6,3/8,3 %; 10.8 = 13,7/1,4 %; 10.9 = 3,3/0,9 %. Найбільші частки реалізованої продукції мають наступні групи: 1) 10.1 Виробництво м'яса та м'ясопродуктів – 15,1 % і частка суб'єктів підприємництва – 11,4 %; 2) 10.8 Виробництво інших харчових продуктів – 13,7 % і, відповідно, – 18,2 %; 3) 10.5 Виробництво молочних продуктів – 12,1 % і, відповідно, – 4,8 %.

Виділімо статистичні об'єднання продуцентів, які відповідають прийнятним умовам, зокрема *стійких* і *нестійких* груп виробничих одиниць.

До числа *нестійких* відносимо наступні 4 групи виробників: виробництво м'яса та м'ясопродуктів (група 10.1), а показник динаміки виробничих одиниць за 2010-2020 рр. складає 91,1 %; переробка та консервування риби, ракоподібних і молюсків (група 10.2) – 80,0 %; виробництво продуктів борошномельно-круп'я-

ної промисловості, крохмалю та крохмальних продуктів (група 10.6) – 77,8 %; виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів (група 10.7) – 94,9 %.

Виробництво олії та тваринних жирів (група 10.4) – тут показник динаміки виробничих одиниць за 2010-2020 рр. становить 98,7 %, тобто відхилення від збереження без змін (100 %) складає 1,3 %, або менше статистичної похибки, що приймається при проведенні обстежень, 2 %. Тому групу 10.4 маємо право віднести до *стійких*. Водночас, тренд збереження чи збільшення чисельності підприємств у 2010-2020 рр., тобто групи *стійких* продуцентів, маємо ще за такими 4 базовими *групами виробничих одиниць*:

переробка та консервування фруктів і овочів (група 10.3) - зросли в 1,1 раза до 668 одиниць, з них кількість ФОП збільшилася і абсолютно (до 292 од.), і відносно (з 34,1 % до 43,7 %), тобто, приріст відбувся за рахунок фізичних осіб-підприємців. Чисельність найманих працівників зменшилася більше, ніж на 40 % – до 12,15 тис. осіб, з них у ФОП на 17 % – до майже 400 осіб (але, відносно, – з 2,3 % до 3,3 %). Контингент зайнятих скоротився на 40 % – до 12,5 тис. осіб, з них у ФОП незначно зріс – до 688 осіб (але, відносно, збільшився – з 3,2 % до 5,5 %), реалізація продукції збільшилася удвічі – до 18,13 млрд. грн, частка ФОП становила 1,8 %, продуктивність праці зросла з 450 тис. грн. до 1,5 млн грн найнятого. Цей клас включає переробку та консервування картоплі; виробництво фруктових і овочевих соків; інші види переробки та консервування фруктів і овочів;

виробництво олії і тваринних жирів (група 10.4) – скоротилося менше статистичної похибки (на 19 од. або 1,3 %) – до 1418 одиниць, з них кількість ФОП зменшилася до 748 од. (відносно, з 71,0 % до 52,7 %). Це свідчить про те, що понад 200 продуцентів із ФОП перейшли до підприємств (юридичних осіб). Чисельність найманих скоротилася на понад 20 % – до 18009 осіб, з них ФОП не змінилася – 1184 осіб, але їх частка зросла з 5,2 % до 6,6 %. Зайнятих збільшилося на 25,2 % – до 29847 осіб, у т.ч. ФОП – зменшилося на 10,7 % – до 2060 осіб, а їх частка зменшилася з 9,3 % до 6,9 %. Реалізація продукції збільшилася у 6,2 раза – 246,4 млрд грн., частка продукції, виробленої ФОП, становила 0,4%, продуктивність праці зросла з 1730 тис. грн до 13,6 млн грн найнятого. Цей клас включає виробництво неочищених та очищених рослинних і тваринних олій та жирів, за винятком витоплювання або очищення свинячого сала та інших істивних жирів тваринного походження;

Таблиця 4 – Динаміка і структура діючих суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва за видами економічної діяльності: «виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів», одиниць.

Види (групи) економічної діяльності та їх коди	Роки, % (2020 до 2010)	Кількість діючих суб'єктів господарювання (усього та за групами підприємництва)								
		суб'єктів підприємництва (СП) за групами:					з них фізичні особи-підприємці (ФОП) за групами:			
		усього СП	у тому числі:				усього ФОП	у тому числі:		
			великого	середнього	малого	з них мікро		середнього	малого	з них мікро
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
УСЬОГО (по 18 секціях КВЕД 009:2010, за винятком трьох секцій: О; Т; У)	2010	2183928	586	21343	2161999	2093688	1805118	360	1804758	1793243
	2020	1973577	512	17946	1955119	1898902	1599755	344	1599411	1591031
	%	90,4	87,4	84,1	90,4	90,7	88,6	95,6	88,6	88,7
Промисловість (секції В+С+Д+Е)	2010	151969	347	6168	145454	133443	104142	61	104081	102668
	2020	126357	243	4986	121128	110470	78531	68	78463	77391
	%	83,1	70,0	80,8	83,3	82,8	75,4	111,5	75,4	75,4
Переробна промисловість (секція С)	2010	143012	224	4968	137820	127465	101794	60	101734	100344
	2020	115133	164	3972	110997	102121	76076	67	76009	74960
	%	80,5	73,2	79,9	80,5	80,1	74,7	111,7	74,7	74,7
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (розділи 10+11+12)	2010	17323	58	1338	15927	13915	10772	38	10734	10193
	2020	16222	71	1039	15112	13513	10199	38	10161	9788
	%	93,6	122,4	77,6	94,9	97,1	94,7	100,0	94,7	96,0
Виробництво харчових продуктів (розділ 10)	2010	15128	44	1141	13943	12180	9422	32	9390	8919
	2020	15190	54	938	14198	13513	10199	38	10161	9788
	%	100,4	122,7	82,2	101,8	110,9	108,2	118,7	108,2	109,7
Виробництво м'яса та м'ясопродуктів (група 10.1)	2010	1907	9	178	1720	1413	946	7	939	871
	2020	1737	13	130	1594	1337	951	7	944	889
	%	91,1	144,4	73,0	92,7	94,6	100,5	100,0	100,5	102,0
Переробка та консервування риби, ракоподібних і молюсків (група 10.2)	2010	521	0	42	479	393	259	2	257	242
	2020	417	1	31	385	336	230	0	230	217
	%	80,0	-	73,8	80,4	85,5	88,8	-	89,5	89,7
Переробка та консервування фруктів і овочів (група 10.3)	2010	604	3	65	536	432	206	1	205	196
	2020	668	2	56	610	522	292	1	291	285
	%	110,6	66,7	86,1	113,8	120,8	141,7	100,0	141,9	145,4
Виробництво олії та тваринних жирів (група 10.4)	2010	1437	7	67	1363	1265	1021	1	1020	996
	2020	1418	11	110	1297	1185	748	2	746	732
	%	98,7	157,1	164,1	95,1	93,7	73,2	200,0	73,1	73,5
Виробництво молочних продуктів (група 10.5)	2010	650	10	187	453	378	201	1	200	192
	2020	734	11	119	604	521	340	1	339	329
	%	112,9	110,0	63,6	133,3	137,8	169,1	100,0	169,5	171,3
Виробництво продуктів борошно-меліно-круп'яної промисловості, крохмалю та крохмальних продуктів (група 10.6)	2010	1888	0	96	1772	1613	1108	1	1107	1087
	2020	1468	2	76	1390	1249	810	0	810	796
	%	77,8	-	79,2	78,4	77,4	73,1	-	73,1	73,2
Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів (група 10.7)	2010	5733	5	309	5419	4715	4234	17	4217	3934
	2020	5442	1	241	5200	4757	4373	23	4350	4150
	%	94,9	20,0	78,0	96,0	100,9	103,3	135,3	103,1	105,5

Продовження табл. 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Виробництво інших харчових продуктів (група 10.8)	2010	1887	8	158	1721	1538	1158	2	1156	1119
	2020	2766	12	138	2616	2396	1850	2	1848	1799
	%	146,6	150,0	87,3	152,0	155,8	159,7	100,0	159,9	160,7
Виробництво готових кормів для тварин (група 10.9)	2010	521	2	39	480	433	289	0	289	285
	2020	540	1	37	502	431	263	1	262	257
	%	103,6	50,0	94,8	104,5	99,5	91,0	-	90,6	90,1
Виробництво напоїв (розділ 11)	2010	2183	10	196	1977	1729	1350	6	1344	1274
	2020	996	12	98	886	756	342	1	341	334
	%	45,6	120,0	50,0	44,8	43,7	25,3	16,7	25,4	26,2
Виробництво тютюнових виробів (розділ 12)	2010	12	4	1	7	6	0	0	0	0
	2020	36	5	3	28	23	0	0	0	0
	%	300,0	125,0	300,0	400,0	383,3	-	-	-	-

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України за відповідні роки [18].

виробництво молочних продуктів (група 10.5) - зросло в 1,13 раза до 734 одиниць, з них кількість ФОП збільшилася в 1,7 раза – до 340 од. (з 30,9 % до 46,3 %), тобто, приріст за рахунок фізичних осіб-підприємців. Чисельність найманих працівників зменшилася на 30 % – до 48,8 тис. осіб, з них у ФОП збільшилася на 29 % – до 763 осіб (з 0,9 % до 1,6 %). Контингент зайнятих скоротився на 30 % – до 49,2 тис. осіб, з них у ФОП збільшився майже на 40 % – до 1,1 тис. осіб (частка піднялася з 1,1 % до 2,2 %), реалізація продукції зросла майже утричі – до 75,9 млрд грн, частка продукції, виробленої ФОП, становила 0,5 %, продуктивність праці зросла з 360 тис. грн до 1550 тис. грн найнятого. Цей клас включає переробку молока, виробництво масла та сиру; виробництво морозива;

виробництво готових кормів для тварин (група 10.9) – зросло незначно, до 540 одиниць, з них кількість ФОП зменшилася до 263 од. (з 55,5 % до 48,7 %). Чисельність найманих працівників зменшилася на 10 % – до 6,9 тис. осіб, з них у ФОП збільшилася удвічі – до 300 осіб (з 2 % до 4,3 %). Контингент зайнятих скоротився на 10 % – до 7,2 тис. осіб, з них у ФОП збільшився на чверть – до 563 осіб (з 5,5 % до 7,8 %), реалізація продукції зросла у 2,36 раза – до 21,0 млрд. грн, частка ФОП становила 0,9 %, продуктивність праці зросла з 1,4 млн грн до 3 млн грн найнятого. Цей клас включає виробництво готових кормів для тварин, що утримуються на фермах; виробництво готових кормів для домашніх тварин;

виробництво інших харчових продуктів (група 10.8) – зросло майже у півтора рази – до 2766 одиниць, з них кількість ФОП збільшилася в 1,6 раза – до 1850 од. (з 61,4% до 66,9%), тобто приріст на майже 80% забезпечено за рахунок

фізичних осіб-підприємців. Чисельність найманих працівників зменшилася на третину – до 46,8 тис. осіб, з них у ФОП збільшилася майже у півтора рази – до 3,34 тис. (з 3,3 % до 7,1 %). Контингент зайнятих скоротився майже на третину – до 48,8 тис. осіб, з них у ФОП збільшився у півтора рази - до 5,2 тис. осіб (з 4,8 % до 10,6 %), реалізація продукції – у 2,5 раза (до 86,0 млрд. грн), частка продукції, виробленої ФОП, становила 1,4 %, продуктивність праці зросла з 245 тис. грн до 1,8 млн грн найнятого. Цей клас включає виробництво цукру та цукрових кондитерських виробів, готової їжі та страв, кави, чаю, спецій, а також швидкопсувних і специфічних харчових продуктів. Зважаючи на багатогалузевий склад цієї групи, виправдано розглянути її більш детально, тобто, у розрізі класів.

Зазначимо, що група 10.8 Виробництво інших харчових продуктів займає важливе місце серед дев'яти груп розділу 10 Виробництво харчових продуктів, зокрема: якщо у 2010 р. вона перебувала на третьому місці за кількістю виробничих одиниць – 1887 (12,5 %), то у 2020 р. на другому – з 2766 од. (18,2 %). Лідером у цьому розділі є група 10.7 Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів, яка налічує понад п'ять тис. виробничих одиниць (понад третину чисельності акторів розділу 10), а її продуценти функціонують у багатьох населених пунктах України.

Перш за все, оцінимо внесок кожного класу (10.81-10.89) в загальний обсяг реалізації продукції групою 10.8, яка становить 86 млрд. грн, і частку ФОП. Отже, маємо: 10.81 – к/с; 0,82 – 44,1/0,3 %; 10.83 – 11,5/1,1 %; 10.84 – 8,0/0,3 %; 10.85 – 10,1/7,0 %; 10.86 – к/с; 10.89 – 14,4/2,8 %. При цьому звертаємо увагу на те, що лише в одному класі – виробництво цукру (10.81) – з початку 1990-их років відбувається

ся як матеріально-технічна (вирізання технологічного обладнання і розбирання цегляних будівельних конструкцій), так і сільськогосподарська (зменшення площ під цукровим буряком або повне припинення його посіву) руйнація колись основної галузі в аграрному секторі. У результаті, кількість підприємств цукрової промисловості скоротилася з 212 до 52 одиниць, але нині не всі з них працюють на повну потужність. Цей клас підприємств з повним правом належать до **нестійких**. Розкриємо структуру групи 10.8 через зміни показників по кожному класу окремо (табл. 5).

Отже, зростання чисельності виробничих одиниць у минулому десятилітті маємо за всіма **класами**, за винятком лише одного, тобто виробництво цукру (клас 10.81). Наведені нижче класи підприємств, належать до **стійких**, а саме:

виробництво какао, шоколаду і цукрових кондитерських виробів (клас 10.82) – збільшилося у півтора рази – до 357 одиниць, з них ФОП складає дещо більше половини – зросло в 1,9 рази (до 188 од.). Чисельність найманих працівників зменшилася удвічі – до 16,6 тис. осіб, з них у ФОП збільшилася у 1,7 рази – до 0,4 тис. (з 0,7 % до 2,4 %). Контингент зайнятих скоротився удвічі – до 16,8 тис. осіб, з них у ФОП збільшився у 1,7 рази – до 589 осіб (з 1,0 % до 3,5 %), реалізація продукції зросла в 1,8 рази – до 38 млрд. грн, частка продукції, виробленої ФОП, мізерна і становила 0,3 %, продуктивність праці зросла з 630 тис. грн до 2,3 млн грн найнятого. Цей клас включає виробництво найрізноманітніших видів какао, шоколаду та цукрових кондитерських виробів;

Таблиця 5 – Структура групи 10.8 Виробництво інших харчових продуктів.

Види (класи) економічної діяльності та їх коди	Роки, % (2020 р. до 2010 р.)	Кількість діючих суб'єктів господарювання (усього та за групами підприємництва)								
		суб'єктів підприємництва (СП) за групами:					з них фізичні особи-підприємці (ФОП) за групами:			
		усього СП	у тому числі:				усього ФОП	у тому числі:		
			великого	середнього	малого	з них мікро		середнього	малого	з них мікро
Виробництво інших харчових продуктів (група 10.8)	2010	1887	8	158	1721	1538	1158	2	1156	1119
	2020	2766	12	138	2616	2396	1850	2	1848	1799
	%	146,6	150,0	87,3	152,0	155,8	159,7	100,0	159,9	160,7
- виробництво цукру (клас 10.81)	2010	97	0	50	47	39	5	0	5	5
	2020	52	1	23	28	25	2	0	2	2
	%	53,6	-	46,0	59,6	64,1	40,0	-	40,0	40,0
- виробництво какао, шоколаду і цукрових кондитерських виробів (клас 10.82)	2010	232	5	44	183	145	99	0	99	92
	2020	357	5	42	310	267	188	0	188	182
	%	153,9	100,0	95,5	169,4	184,1	189,8	-	189,8	197,8
- виробництво чаю та кави (клас 10.83)	2010	112	0	12	100	82	36	0	36	36
	2020	261	2	9	250	233	156	0	156	156
	%	233,0	-	75,0	250,0	284,1	433,3	-	433,3	433,3
- виробництво прянощів і приправ (клас 10.84)	2010	108	1	19	88	66	20	0	20	20
	2020	149	1	19	129	101	36	0	36	36
	%	137,9	100,0	100,0	146,5	153,0	180,0	-	180,0	180,0
- виробництво готової їжі та страв (клас 10.85)	2010	605	1	5	599	573	546	1	545	535
	2020	1094	3	10	1081	1031	983	1	982	948
	%	180,8	300,0	200,0	180,4	179,9	180,0	100,0	180,1	177,1
- виробництво дитячого харчування та дієтичних харчових продуктів (клас 10.86)	2010	56	0	2	54	49	14	0	14	14
	2020	87	0	4	83	75	28	0	28	28
	%	155,3	-	200,0	153,7	153,0	200,0	-	200,0	200,0
- виробництво інших харчових продуктів, н.в.і.у. (клас 10.89)	2010	677	1	26	650	584	438	1	437	417
	2020	766	0	31	735	664	457	1	456	447
	%	113,1	-	119,2	113,1	113,6	104,3	100,0	104,3	107,1

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України за відповідні роки [18].

виробництво чаю та кави (клас 10.83) – збільшилося у 2,3 раза до 261 одиниці з них ФОП становить 60 % – зросло в 4,3 раза (до 156 од.). Чисельність найманих працівників збільшилася 1,7 раза – до 3,78 тис. осіб, з них у ФОП – у 24 рази – до 120 осіб (з 0,2 % до 3,2 %). Контингент зайнятих збільшився в 1,8 раза – до 3,94 тис. осіб, з них у ФОП – усемеро – до 276 осіб (з 1,9 % до 7,0 %), реалізація продукції зросла в 7,7 раза – до 9,9 млрд. грн, частка продукції, виробленої ФОП, становила 1,1 %, продуктивність праці збільшилася з 580 тис. грн. до 2,6 млн грн найнятого. Цей клас включає виробництво різних продуктів з кави та її замінників, купажування чаю і мате, екстрактів на їх основі та трав'яних настоянок із них, фасування чаю;

виробництво прянощів і приправ (клас 10.84) – збільшилося у 1,3 раза – до 149 одиниць, з них ФОП становить чверть – зросло в 1,8 раза (до 36 од.). Чисельність найманих працівників зменшилася незначно – до 4,87 тис. осіб, з них у ФОП збільшилася на 40 % – до 35 осіб (з 0,5 % до 0,7 %). Контингент зайнятих скоротився незначно – до 4,92 тис. осіб, з них у ФОП збільшився у півтора рази – до 71 особи (з 0,8 % до 1,4 %), реалізація продукції зросла у 2,4 раза – до 6,9 млрд. грн, частка продукції, виробленої ФОП, становила всього 0,3 %, продуктивність праці збільшилася з 570 тис. грн до 1,4 млн грн найнятого. Цей клас включає виробництво спецій, соусів і приправ та їх сумішей, оцту, солі;

виробництво готової їжі та страв (клас 10.85) – збільшилося у 1,8 раза до 1094 одиниці, з них ФОП становить 90 % – зросло в 1,8 раза (до 982 од.). Чисельність найманих працівників збільшилася на 30 % – до 7,8 тис. осіб, з них у ФОП збільшилася удвічі – до 2,16 тис. (з 18,6 % до 27,4 %). Контингент зайнятих зріс на третину – до 8,9 тис. осіб, з них у ФОП збільшився удвічі – до 3,15 тис. осіб (з 25,1 % до 35,4 %), реалізація продукції зросла у 8 разів – до 8,7 млрд. грн, частка продукції, виробленої ФОП, зросла у п'ятеро і становила 7,0 %, продуктивність праці зросла з 200 тис. грн. до 1,1 млн грн найнятого. Цей клас включає виробництво м'ясних, рибних, овочевих страв, страв місцевої та національної кухні, піци, заморожених рибних страв;

виробництво дитячого харчування та дієтичних харчових продуктів (клас 10.86) – збільшилося у півтора рази (до 87 одиниць), з них ФОП становлять третину – зростання удвічі (до 28 од.). Чисельність найманих працівників збільшилася на третину – до однієї тис. осіб

(2019 р.), з них у ФОП – утричі – до 31 особи (з 1,1 % до 3,1 %). Контингент зайнятих зріс на третину – до 1,05 тис. осіб (2019 р.), з них у ФОП – у 2,6 раза – до 58 осіб (з 2,9 % до 5,5 %), реалізація продукції зросла у п'ятеро – до 1,06 млрд. грн (2019 р.), частка продукції, виробленої ФОП, збільшилася на порядок і становила 1,2 %, продуктивність праці зросла з 300 тис. грн до 1,1 млн грн найнятого. Цей клас включає виробництво харчових продуктів для спеціальних дієт;

виробництво інших харчових продуктів, н. в. і. у. (не віднесених до інших угруповань), (клас 10.89) – збільшилося в 1,13 раза (до 766 одиниць), з них ФОП становить 60 % – зросло незначно (до 456 од.). Чисельність найманих працівників збільшилася незначно – до 6,43 тис. осіб, з них у ФОП зменшилася на 30 % – до 611 осіб (частка зменшилася, відповідно з 14,1 % до 9,5 %). Контингент зайнятих збільшився незначно – до 6,94 тис. осіб, з них у ФОП – на 20 % – до 1,07 тис. осіб (частка – з 19,6 % до 15,4 %), реалізація продукції зросла у п'ятеро – до 12,4 млрд. грн, частка продукції, виробленої ФОП, становила 2,8 %, продуктивність праці зросла з 380 тис. грн до 1,9 млн грн найнятого. Цей клас включає виробництво бульйонів і супів, карамелі, швидкокопсуваних харчових продуктів, харчових добавок та інших екстрактів, коктейлів, концентратів, сиропів, сумішей, замінників, дріжджів;

виробництво напоїв (розділ 11) – зменшилося у 2,2 раза кількість продуцентів до однієї тис., у т. ч. на ФОП припадає всього чверть – 342 од., що переважно пояснюється окупацією територій України, де вироблялись виноградне вино, безалкогольні напої і мінеральні води. Чисельність найманих працівників зменшилася на 44 % – до 33,7 тис. осіб, з них у ФОП – ушестеро – до 774 осіб (частка – з 7,7 % до 2,3 %). Контингент зайнятих зменшився на 44 % – до 34,3 тис. осіб, з них у ФОП зменшився більш, як у п'ятеро – до 1,12 тис. осіб (частка – з 9,7 % до 3,3 %), реалізація продукції зросла у 2,6 раза – до 88,3 млрд. грн, частка продукції, виробленої ФОП, зменшилася втричі і становила 0,2 %, продуктивність праці збільшилася з 560 тис. грн до 2,6 млн грн найнятого. Цей розділ включає виробництво безалкогольних напоїв і мінеральних вод, виробництво алкогольних напоїв, переважно методом ферментації, пива та вина, а також дистильованих алкогольних напоїв. Цей розділ є також групою 11.0, яка ділиться на класи (всього 7 – 11.01-11.07). Розкриємо структуру групи 11.0 через зміни показників по кожному класу окремо (табл. 6).

Таблиця 6 – Структура групи 11.0 Виробництво напоїв.

Види (класи) економічної діяльності та їх коди	Роки, % (2020 р. до 2010 р.)	Кількість діючих суб'єктів господарювання (усього та за групами підприємництва)								
		суб'єктів підприємництва (СП) за групами:					з них фізичні особи-підприємці (ФОП) за групами:			
		усього СП	у тому числі:				усього ФОП	у тому числі:		
			великого	середнього	малого	з них мікро-		середнього	малого	з них мікро-
Виробництво напоїв (група 11.0)	2010	2183	10	196	1977	1729	1350	6	1344	1274
	2020	996	12	98	886	756	342	1	341	334
	%	45,6	120,0	50,0	44,8	43,7	25,3	16,7	25,4	26,2
- дистиляція, ректифікація та змішування спиртних напоїв (клас 11.01);	2010	139	6	73	60	48	0	0	0	0
	2020	65	5	19	41	29	1	0	1	1
	%	46,7	83,3	26,0	68,3	60,4	-	-	-	-
- виробництво виноградних вин (клас 11.02;)	2010	122	0	36	86	36	26	0	26	4
	2020	70	0	17	53	33	7	0	7	7
	%	57,4	-	47,2	61,6	91,7	26,9	-	26,9	175,0
- виробництво сидру та інших плодово-ягідних вин (клас 11.03);	2010	4	0	1	3	1	0	0	0	0
	2020	20	0	2	18	18	7	0	7	7
	%	500,0	-	200,0	600,0	1800,0	-	-	-	-
- виробництво інших недистильованих напоїв із зброджуваних продуктів (клас 11.04);	2010	30	0	0	30	29	29	0	29	29
	2020	10	0	0	10	10	7	0	7	7
	%	33,3	-	-	33,3	34,5	24,1	-	24,1	24,1
- виробництво пива (клас 11.05);	2010	191	3	18	170	140	129	0	129	113
	2020	200	5	23	172	150	52	0	52	51
	%	104,7	166,7	127,7	101,2	107,1	43,3	-	43,3	45,1
- виробництво солоду (клас 11.06);	2010	41	0	6	35	31	26	0	26	26
	2020	13	0	2	11	6	3	0	3	3
	%	31,7	-	33,3	31,4	19,4	11,5	-	11,5	11,5
- виробництво безалкогольних напоїв, виробництво мінеральних вод та інших вод, розлитих у пляшки (клас 11.07).	2010	1656	1	62	1593	1444	1143	6	1137	1105
	2020	618	2	35	581	510	265	1	264	258
	%	37,3	200,0	56,5	36,5	35,3	23,2	16,7	21,1	23,3

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України за відповідні роки [18].

Прийнятим умовам відповідає лише два класи: виробництво сидру та інших плодово-ягідних вин 11.03 та виробництво пива 11.05;

виробництво сидру та інших плодово-ягідних вин (клас 11.03) – збільшилося у п'ять разів (до 20 од.). Це можна пояснити наступним чином: унаслідок тимчасової окупації Криму різко зменшились обсяги сировини для заводів з виробництва виноградних вин, а тому частина з них перепрофілювалась для виробництва сидру та інших плодово-ягідних вин. Про це також свідчить, що було створено сім ФОПів, яких не було раніше. Чисельність найманих працівників збільшилася учетверо (до 405 осіб), зайнятих – учетверо – до 402

осіб, реалізація продукції зросла у 7,5 раза – до 171,4 млн грн, продуктивність праці – удвоє – до 420 тис. грн найнятого. Цей клас включає виробництво ферментованих недистильованих алкогольних напоїв: sake, сидру, грушівки та інших фруктових вин, а також медовухи та змішаних напоїв на основі фруктових вин;

виробництво пива (клас 11.05) – збільшилося незначно – до 200 одиниць, з них ФОП зменшилось на 60 % і становить 26 % (до 52 од.). Чисельність найманих працівників зменшилася на 20 % – до 10,6 тис. осіб, з них безпосередньо у ФОП зменшилася увосьміро – до 118 осіб (частка – з 7,2 % до 1,1 %). Контингент зайнятих зменшився на 20 % – до 10,7 тис.

осіб, з них у ФОП – більш як ушестеро – до 170 осіб (частка – з 8,1 % до 1,6 %), реалізація продукції зросла утричі – до 31,9 млрд грн, частка продукції, виробленої ФОП, мізерна – 0,1 %, продуктивність праці за десятиліття збільшилася з 800 тис. грн до 3 млн грн найнятого. Цей клас включає виробництво солодових напоїв, таких як пиво, ель, портер і стаут, а також слабоалкогольного та безалкогольного пива;

виробництво тютюнових виробів (розділ 12) - втричі зросла кількість продуцентів, а їх динаміка наступна: в 2014 р. – 9, далі по роках – 10, 10, 14, 19, 25, 36, відповідно, і в 2021 р. – 45 суб'єктів виробництва тютюнових виробів. Таке зростання, на нашу думку, пояснюється розширенням тиньового ринку тютюнової продукції. Зокрема, великою проблемою для українського тютюнового ринку сьогодні є нелегальна сигаретна продукція, яка за останні п'ять років стрімко зростає. Згідно з дослідженням міжнародної компанії Kantar Україна, з 2017 по 2021 рік ринок нелегальних сигарет збільшився – у 10 разів. Станом на листопад 2021 року, його частка збільшилась до 20,4 %. Втрати бюджетів України усіх рівнів лише у 2021 році склали 15,4 мільярда гривень [20]. Чисельність найманих працівників зменшилася на чверть – до майже 3,0 тис. осіб. Контингент зайнятих скоротився також на чверть – до 3,0 тис. осіб, реалізація продукції збільшилася у 6,5 раза – до 71,54 млрд. грн, продуктивність праці збільшилася з 2,75 млн грн найнятого до 23,8 млн грн найнятого. Цей розділ включає виробництво тютюнових виробів та їх заміників: сигарет, сигар, люлькового тютюну, жувального та нюхального тютюну; виробництво гомогенізованого або відновленого тютюну; видалення черешків і повторне сушіння тютюну.

Проведений аналіз показав, що у більшості випадків незначне чи суттєве розширення масиви суб'єктів господарювання супроводжується зменшенням контингенту найнятих і чисельності зайнятих працівників (але не завжди). Проведемо укрупнене угруповання виділених груп за трендами, що склалися по лінії: актори/працівники, і сформуємо їх об'єднання, зокрема:

1) **контингент виробничих одиниць і чисельність працівників зростали:** змішане сільське господарство (група 01.5), лісівництво та інша діяльність у лісовому господарстві (група 02.1), виробництво чаю та кави (клас 10.83), виробництво готової їжі та страв (клас 10.85), виробництво дитячого харчування та дієтичних харчових продуктів (клас 10.86), виробництво сидру та інших плодово-ягідних вин (клас 11.03);

2) **контингент виробничих одиниць зростав/зберігався, а чисельність працівників скорочувалася:** вирощування багаторічних культур (група 01.2), відтворення рослин (група 01.3), мисливство, відловлювання тварин та надання пов'язаних з ними послуг (група 01.7), збирання дикорослих недеревних продуктів (група 02.3), переробка та консервування фруктів і овочів (група 10.3), виробництво пива (група 11.05), виробництво тютюнових виробів (розділ 12);

3) **контингент виробничих одиниць зростав/зберігався, чисельність працівників скорочувалася, але зайнятих у ФОП – зростала/зберігалася:** виробництво олії та тваринних жирів (група 10.4), виробництво молочних продуктів (група 10.5), виробництво готових кормів для тварин (група 10.9), виробництво какао, шоколаду і цукрових кондитерських виробів (клас 10.82), виробництво прянощів і приправ (клас 10.84);

4) **контингент виробничих одиниць і чисельність працівників зростали, але найнятих у ФОП – скорочувалися:** виробництво інших харчових продуктів, н. в. і. у. (не віднесені до інших угруповань), (клас 10.89).

Аналіз засвідчує, що **контингент виробничих одиниць і чисельність працівників зростали** за умови розширення масштабів традиційного діючого виробництва та перепрофілювання суб'єктів підприємництва, відкриття нових сегментів виробничої діяльності, відновлення на сучасному етапі та з використанням інноваційних технологій традиційних виробництв або/та переходу на випуск нових, але дуже популярних у споживачів і висококонкурентоспроможних різноманітних специфічних харчових продуктів та готової їжі й страв, ущільнення існуючої мережі обслуговуючих, відтворюючих і підтримуючих господарських структур, які забезпечують зберігання (схоронення) територіально розосереджених природних ресурсів й тваринного світу тощо.

Контингент виробничих одиниць зростав/зберігався, а чисельність працівників скорочувалася унаслідок загального скорочення зайнятості у первинному виробництві й переробно-харчовій промисловості, реорганізації та переходу на сучасні системи виробництва готової продукції з одночасним зменшенням кількості лінійного й обслуговуючого персоналу, кооперацією виробників сирого молока, скороченням чисельності зайнятих унаслідок обмеженого використання фонду робочого часу на сезонних роботах (коефіцієнт становить, орієнтовно, 0,1-0,4), зменшенням фізичних обсягів випуску харчових виробів

унаслідок зростання їх виробництва у тіншовому секторі та ін.

Контигент виробничих одиниць зростає/зберігається, загальна чисельність працівників скорочувалася, але робітників, зайнятих у ФОП – зростала/зберігалася у зв'язку з тим, що відбувалася внутрішньогрупова (реорганізація (перехід) ФОП до складу юридичних осіб-підприємств), внутрішньо-фірмова і внутрішньовиробнича трансформації та реорганізація підрозділів (створено частину нових структур на правах філій чи відділень, тобто відокремлених підрозділів, для розширення масштабів проведення заготівлі сировини, відбулося наближення пунктів-цехів виробництва кінцевої товарної продукції до центрів-місць споживання готових продуктів та кормів для тварин на фермах), впровадження інноваційних і нано-технологій навіть при збільшенні фізичних обсягів виробництва продукції супроводжувалося скороченням чисельності обслуговуючого персоналу та ін.

Отже, навіть в умовах посилення турбулентності виникнення стійких угруповань виробничих одиниць в аграрній сфері не є винятковим явищем.

Висновки. Обґрунтовано, що нині економічний розвиток не має чітких характеристик, оскільки перманентно з'являються все нові проблеми і виклики, породжені як посиленням нестабільності у зовнішньому середовищі, так і хаотичним напливом різних змін і трансформацій на макро-, мезо- та мікрорівнях. Створення та руйнація економічних систем різного ступеня складності та організації відбуваються перманентно і хаотично, у зв'язку з чим, переважно під впливом турбулентності, або виникають системи більш високого рівня самоорганізації, або вони деградуєть чи ліквідовуються. Отже, під дією посилення та інтенсифікації турбуленцій різної природи (діючих господарських систем) відбувається виникнення безпорядку і хаосу, які з часом будуть породжувати або спонукати до виникнення порядку, тобто економічних систем більш високого рівня самоорганізації.

Очевидно, що на природно-економічні системи, до яких належать і аграрний сектор економіки, дуже потужний вплив чинять зміни у природно-кліматичних умовах, які загострили перекося в природно-біологічних процесах і негативно вплинули на продуктивність земельних угідь та врожайність зернових і олійних культур. Фактично відбулося посилення та урізноманітнення турбулентності в зовнішньому середовищі, що спричинило загострення частоти коливань і різних трансформацій в середовищі акторів та їх внутрішньому стані.

Як результат, трансформації у зовнішньому середовищі, зміщення сезонних циклів вирощування сільськогосподарських культур, тварин і птиці зумовлюють зміни строків і перерозподіл обсягів проведення весняних й осінніх польових робіт, впливають на територіальне розміщення та об'єми допоміжних, підготовчих, посівних, агро- і зоотехнологічних, збиральних й післяврожайних робіт, а також кількість залученої для їх виконання робочої сили. Це супроводжується хаотичним виникненням різних територіальних центрів концентрації зазначених робіт, зміною (збільшенням/зменшенням) чисельності та структури (ускладненням спеціалізації) акторів, які їх виконують. Унаслідок цього відбуваються суттєві зміни у формах і масштабах зайнятості робочої сили, в територіальній організації та виробничій спрямованості акторів, і це супроводжується структурною перебудовою первинного виробництва та харчової індустрії.

Стійкість аграрного сектору економіки в умовах посилення турбулентності полягає у збереженні здатності до розширеного відтворення та забезпеченні зростаючих потреб споживачів у харчових продуктах, а також локалізації та подоланні впливу негативних явищ, загроз і криз. Дослідження первинного виробництва і харчової індустрії оцінено на основі виробничого потенціалу аграрного сектору, виробництва продукції та структури виробників, які виконують окремі види робіт (випускають товари, надають послуги). Зроблено припущення, що чисельність виробників повинна бути в кінці досліджуваного періоду не нижчою, ніж на початку, причому це не значить, що зберігаються всі продуценти – тут важлива кількість, а не персоніфікація акторів. Це пов'язано з тим, що перманентно відбувається утворення (народження) нових акторів та зняття із статистичного обліку продуцентів, що припинили господарську діяльність.

Доведено, що перманентне посилення турбулентності в зовнішньому середовищі й суперечливі внутрішньогрупові трансформації збереження/збільшення масиву виробничих одиниць свідчать про те, окремі групи господарств/підприємств первинного виробництва демонструють не тільки стабільність протягом тривалого часу, але й певний прогрес, тобто є стійкими. Ця тенденція спостерігається за шістьма базовими групами виробничих одиниць, зокрема: вирощування багаторічних культур (01.2), відтворення рослин (01.3), змішане сільське господарство (01.5), мисливство, відловлювання тварин та надання пов'язаних з ними послуг (01.7), лісівництво та інша діяльність у лісовому господар-

стві (02.1), збирання дикорослих недеревних продуктів (02.3). Отже, наростили мережу акторів у первинному виробництві ті групи продуцентів, які спеціалізуються на контролюванні природно-заповідної території та збереженні й використанні деревних матеріалів, вписалися в особливості потреб продовольчого ринку (фрукти, ягоди, горіхи, дикорослі недеревні матеріали), зорієнтовані на багатогалузеву діяльність, що при усіх складних економічних турбуленціях дозволяє розширювати виробництво, а також створювати нові робочі місця.

Водночас, у харчовій індустрії диференціація угруповань виробничих одиниць, які продемонстрували стійкість протягом 2010-2020 рр., була наступною: виробництво тютюнових виробів (12); переробка та консервування фруктів і овочів (10.3), виробництво олії і тваринних жирів (10.4), виробництво молочних продуктів (10.5), виробництво готових кормів для тварин (10.9); виробництво інших харчових продуктів і виробництво напоїв): виробництво какао, шоколаду і цукрових кондитерських виробів (10.82), виробництво чаю та кави (10.83), виробництво прянощів і приправ (10.84), виробництво готової їжі та страв (10.85), виробництво дитячого харчування та дієтичних харчових продуктів (10.86), виробництво інших харчових продуктів, н. в. і. у. (10.89), виробництво сидру та інших плодово-ягідних вин (11.03), виробництво пива (11.05).

Зазначені угруповання виробничих одиниць, своєю чергою, в укрупнених об'єднаннях диференційовані за трендами, що сформувався по лінії: актори/працівники, за такими типами розвитку: а) контингент виробничих одиниць і чисельність працівників зростали; б) контингент виробничих одиниць збільшувався/зберігався, а чисельність працівників скорочувалася; в) контингент виробничих одиниць збільшувався/зберігався, чисельність працівників скорочувалася, але зайнятих у ФОП, – зростала; г) контингент виробничих одиниць й чисельність працівників зростали, але найнятих у ФОП – зменшувалася.

Отже, навіть при зменшенні чисельності працівників у секціях функціонують напрямки виробничої діяльності, які характеризуються зростанням зайнятості не лише в окремих групах і класах, але й безпосередньо у ФОП – навіть при її згортанні загалом. Водночас, загальна позитивна спрямованість процесів, які уможливають створення нових суб'єктів господарювання та розширення масштабів зайнятості у стандартних розділах, групах і класах виробничих одиниць, не виключає окремих випадків їх спадного розвитку.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Prigogine I., Stengers I. Order out of Chaos: Man's new dialogue with nature. Flamingo, 1984. 349 p.
2. Prigogine I., Nicolis G. Self-Organization in Non-Equilibrium Systems. New York. Wiley, 1977. 491 p.
3. Prigogine I. From Being To Becoming: Time and Complexity in the Physical Sciences, New York, 1980. 272 p.
4. Nicolis G., Prigogine I. Exploring complexity: An introduction. New York, 1989. 313 p.
5. Peters Edgar E. Chaos and Order in the Capital Markets: A New View of Cycles, Prices and Market Volatility. Wiley & Sons, Incorporated, 1991. 288 p.
6. Котлер Ф., Касліоне Дж. Хаотика: управління та маркетинг в епоху турбулентності / пер. з англ. під ред. Співаковської Т.В., Співаковського С.В. Київ: Хімджест. ПЛАСКЕ. 2009. 208 с.
7. Taleb N. Antifragile: Things That Gain from Disorder. Penguin Books, 2013. 519 p.
8. Shkarlet S.M., Dubyna M.V. Application of turbulent approach to the knowledge of the economic systems. Scientific Bulletin of Polissya. 2017, No. 1 (9), Vol. 1. P. 8–15.
9. Через глобальне потепління агрокліматичні зони України посунулися на 200 км. URL: https://zaxid.net/cherez_globalne_poteplinnya_agroklimatichni_zoni_ukrayini_posunulis_na_200_km_n1476891
10. Кількість суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності (2010-2020). URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/size_20.htm. Number of active business entities by type of economic activity in 2010-2020.
11. Пандемія COVID-19 спричинила втрату чверті мільярда робочих місць - звіт МОП. URL: <https://www.dw.com/uk/pandemii-covid-19-sprychynyla-vtratu-chverti-miliarda-ro-bochykh-mists-zvit-mop/a-56340090>.
12. Шпикуляк О. Г., Ходаківська О. В., Пугачов М. І., Грищенко О. Ю. Розвиток аграрного сектору економіки України в умовах впливу пандемії COVID-19. Економіка АПК. 2021. № 6. С. 27.
13. Продукція сільського господарства у постійних цінах 2016 року за 2021 рік. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/sg/pro_sg/arch_pro_sg_p.htm.
14. Вплив COVID-19 та карантинних обмежень на економіку України Кабінетне дослідження. Громадська організація «Центр прикладних досліджень» Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні. Липень 2022. С.22. URL: <https://www.kas.de/documents/270026/8703904/%D0%92%D0%BF%D0%BB%D0%B8%D0%B2+COVID>.
15. Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності (2010-2020). URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/size_20.htm. Turnover of business entities by type of economic activity in 2010-2020; КВЕД-2010. URL: http://kved.ukrstat.gov.ua/KVED2010/11/KVED10_11_05.html.

16. Кількість зайнятих працівників у суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності (2010-2020). URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/sze_20.htm. Number of persons employed of business entities by type of economic activity in 2010-2020.

17. Кількість найманих працівників у суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності (2010-2020). URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/sze_20.htm. Number of employees of business entities by type of economic activity in 2010-2020.

18. Кількість діючих суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва за видами економічної діяльності у 2010-2020 роках. URL: https://ukrstat.org/uk/operativ/menu/menu_u/sze_20.htm.

19. Бокій О. В. Стійкість функціонування продовольчої системи в нестабільних макроекономічних умовах. *Продовольчі ресурси*. 2018. № 11. С. 21-32.

20. Тютюновий ринок в Україні – Імперіал Тобакко. URL: <http://imperial-tobacco.com.ua/tobacco/market/#:~:text=%D0%A3%202021%20%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96%20E%D0%B1%D1%81%D1%8F%D0%B3%20%D1%82%D1%8E%D1%82%D1%8E%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE,%D0%BD%D0%B0%20%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BA%D1%83%20%D1%8F%D0%BA%D0%B8%D1%85%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%94%2098%25>.

REFERENCES

1. Prigogine, I., Stengers, I. (1984). *Order out of Chaos: Man's new dialogue with nature*. Flamingo, 349 p.
2. Prigogine, I., Nicolis, G. (1977). *Self-Organization in Non-Equilibrium Systems*. New York. Wiley, 491 p.
3. Prigogine, I. (1980). *From Being To Becoming: Time and Complexity in the Physical Sciences*, New York, 272 p.
4. Nicolis, G., Prigogine, I. (1989). *Exploring complexity: An introduction*. New York, 313 p.
5. Peters Edgar, E. (1991). *Chaos and Order in the Capital Markets: A New View of Cycles, Prices and Market Volatility*. Wiley & Sons, Incorporated, 288 p.
6. Kotler, F., Kaslione, Dzh. (2009). *Khaotyka: upravlinnia ta marketynh v epokhu turbulentnosti*. [Chaos: Management and Marketing in an Age of Turbulence], Translated from English T.V. Spivakovska, S.V. Spivakovsky ed. Kyiv: Khimzhest, PLASKE, 208 p.
7. Taleb, N. (2013). *Antifragile: Things That Gain from Disorder*. Penguin Books, 519 p.
8. Shkarlet, S. M., Dubyna, M. V. Application of turbulent approach to the knowledge of the economic systems. *Science Bulletin of Polissya*, 2017, no 1 (9), pp. 8-15.
9. Churylova, K. (2019). By to global warming, the agro-climatic zones of Ukraine have moved by 200

km [Cherez hlobalne poteplinnia ahroklimatechni zony Ukrainy poshunulys na 200 km]. Available at: https://zaxid.net/cherez_globalne_poteplinnya_agroklimatechni_zoni_ukraini_posunulis_na_200_km_n1476891.

10. Number of active business entities by types of economic activity. in 2010-2020 [Kilkist subiektiv hospodariuvannia za vydamy ekonomichnoi diialnosti (2010-2020)]. Available at: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/sze_20.htm. Number of active business entities by type of economic activity in 2010-2020.

11. Pandemyja COVID-19 sprychynyla vtratu chverti miliarda robochykhz mists - zvit MOP. Available at: <https://www.dw.com/uk/pandemiia-covid-19-sprychynyla-vtratu-chverti-miliarda-ro-bochykh-mists-zvit-mop/a-56340090>.

12. Shpykuliak, O. H., Khodakivska, O. V., Puhačov, M. I., Hryshchenko, O. Iu. Rozvytok aharnoho sektoru ekonomiky Ukrainy v umovakh vplyvu pandemii COVID-19. [Development of the agricultural sector of the economy of Ukraine under the influence of the COVID-19 pandemic]. *Ekonomika APK*. 2016, no 6, pp. 26-41.

13. Produktsiia silskoho hospodarstva u postiinykh tsinakh 2016 roku za 2021 rik. Available at: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/sg/pro_sg/arch_pro_sg_p.htm.

14. Vplyv COVID-19 ta karantynnykh obmezhen na ekonomiku Ukrainy Kabinetne doslidzhennia. Hromadska orhanizatsiia Tsentr prykladnykh doslidzen Predstavnytstvo Fondu Konrada Adenauera v Ukraini. Lypen 2022. P.22. Available at: <https://www.kas.de/documents/270026/8703904/%D0%92%D0%B-F%D0%BB%D0%B8%D0%B2+COVID>.

15. Turnover of business entities by type of economic activity in 2010-2020. Available at: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/sze_20.htm. Turnover of business entities by type of economic activity in 2010-2020; KVED-2010. Available at: http://kved.ukrstat.gov.ua/KVED2010/11/KVED10_11_05.html.

16. Number of persons employed of business entities by type of economic activity in 2010-2020. Available at: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/sze_20.htm. Number of persons employed of business entities by type of economic activity in 2010-2020.

17. Number of employees of business entities by type of economic activity in 2010-2020. Available at: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/sze_20.htm. Number of employees of business entities by type of economic activity in 2010-2020.

18. Kilkist diiuchykh subiektiv velykoho, srednoho, maloho ta mikropidpriemnytstva za vydamy ekonomichnoi diialnosti u 2010-2020 rokakh. Available at: https://ukrstat.org/uk/operativ/menu/menu_u/sze_20.htm.

19. Bokii, O.V. Stiikist funktsionuvannia prodovolchoi systemy v nestabilnykh makroekonomichnykh umovakh. [Stability of the functioning of the food system in unstable macroeconomic conditions]. *Prodivolchi resursy*, 2018, no 11, pp. 21-32.

20. Tiutiunovyi rynek v Ukraini. Imperial Tobacco. Available at: <http://imperial-tobacco.com.ua/tobacco/market/#:text=%D0%A3%202021%20%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96%20%D0%BE%D0%B1%81%D1%8F%D0%B3%20%D1%82%D1%8E%D1%82%D1%>.

The agricultural sector of the economy of Ukraine in the minds of increasing turbulence

Krysanov D., Dragan O., Tkachenko K.

The article analyzes and systematizes the main problems of the development of various formations at the current stage in the conditions of increased turbulence, which is accompanied by the destruction of existing socio-economic systems and the emergence of new ones characterized by a higher level of self-organization. It has been established that chaotic development has now become a permanent characteristic of the functioning of various countries, system entities and economic actors, and their survival in such difficult conditions is mediated by the emergence of order from disorder and vice versa. Changes and shifts in the agrarian sphere were, are, and will be especially complex and disorderly, where the natural and climatic, elementary soil and biological processes of growing agricultural products converge and interact at different levels and even at different times, in combination with the provision of their necessary resources, and as well as compliance with the optimal terms for harvesting a ripe crop. Attention is focused on the fact that the agricultural sector is permanently affected by shifts, challenges and turbulences occurring in the external environment, both directly in Ukraine and abroad.

It was established that the sustainability of the agro-food complex in the conditions of intensification of turbulence lies in the ability to expand reproduction and ensure the growing needs of society in food, as well as overcoming the impact of threats and crises. It was found that the evaluation parameters of the sustainability of primary production and the food industry can be the production potential of the agricultural sector or its components (the sections, groups and classes of production units accepted in statistics), the scale of production and the structure of producers who perform work (produce goods, provide services). The quantitative structure of producers at the end of the period is not less than at its beginning.

The main absolute data and calculated indicators that were used in the selection of sustainable sections, groups and classes of production units were summarized, and the key characteristics of their development for 2010-2020 were systematized. It was established that the following groups of production units were sustainable in primary production: cultivation of perennial crops (01.2), plant reproduction (01.3), mixed agriculture (01.5), hunting, trapping and related services (01.7), forestry and other forestry activities (02.1), collection of wild non-timber products (02.3). In the food industry, the following statistical groups belong to the stable: 1) section: production of tobacco products (12); 2) groups: processing and canning of fruits and vegetables (10.3), production of oil and animal fats (10.4), production of dairy products (10.5), production of ready animal feed (10.9); 3) classes (arising from the differentiation of two multi-product groups: 10.8 Production of other food products and 11.0 Production of beverages): production of cocoa, chocolate and sugar confectionery (10.82), production of tea and coffee (10.83), production of spices and seasonings (10.84), production of ready-made food and meals (10.85), production of baby food and dietary food products (10.86), production of other food products, n.e.s. (not classified in other groups) (10.89), production of cider and other fruit and berry wines (11.03), production of beer (11.05).

It was established that standard statistical groupings classified as stable can be combined and differentiated according to the following types of development (along the lines of actors/employees): a) the contingent of production units increased/maintained and the number of employees increased; b) the quota of production units increased/maintained, and the number of employees decreased; c) the number of production units increased/maintained, the number of employees decreased, but the number of employees in SE increased; d) the number of production units and the number of employees increased, but the number of employees in the SE decreased. Systematized and summarized key areas of activity and features of intragroup transformations that influenced the formation of development trends of united standard groups of various orientations.

Key words: market turbulence, trends and types of development of standard statistical groups, production units, primary production and food industry.

Copyright: Крисанов Д.Ф., Драган О.О., Ткаченко К.В. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:

Крисанов Д.Ф.

Драган О.О.

Ткаченко К.В.

<https://orcid.org/0000-0002-9065-3325>

<https://orcid.org/0000-0001-6431-8825>

<https://orcid.org/0000-0002-0369-3100>